

RYSZARD MANTEUFFEL
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
Warszawa

TYPY, SYSTEMY I KIERUNKI PRÓBA USTALENIA POJĘĆ I DEFINICJI

Artykułem profesora Ryszarda Manteuffla — redakcja *Zagadnień Ekonomiki Rolnej* pragnęłaby zapoczątkować dyskusję nad problematyką stosowanej współcześnie w naszym kraju terminologii ekonomiczno-rolniczej. Będąc organem Komitetu Ekonomiki Rolnictwa PAN chcielibyśmy w ten sposób włączyć się w tok prac, jakie prowadzone są w Komitecie nad przygotowaniem sesji naukowej poświęconej uporządkowaniu, uściśleniu i w miarę możliwości ujednoczeniu tej terminologii. Należy zarazem nadmienić, że w dziedzinie współpracy naukowej w ramach RWPG polskim ekonomistom powierzone zostało zadanie podjęcia próby ujednoczenia terminologii ekonomiczno-rolniczej pomiędzy krajami — członkami Rady. Jednocześnie — jak wiadomo — podejmowane są podobne prace w ramach FAO i ECE.

Za podjęciem takiej pracy w zakresie polskiej terminologii ekonomiczno-rolniczej przemawiają zarówno względy na czystość, prostotę i celność naszego języka naukowego, jak też względy na jednorodność i jednoznaczność oraz naukową ścisłość stosowanych terminów.

Ten ostatni wzgląd — nie umniejszający zresztą w niczym znaczenia poprzednich (od których zresztą jest uzależniony) — wydaje się być najistotniejszy.

Mający miejsce, szczególnie w ostatnich latach, szybki rozwój nauk ekonomicznych w skali światowej, twórcza konfrontacja teorii wyrosłych na gruncie marksistowskiej i burżuazyjnej ekonomii, rozwój i przyswajanie sobie nowych metod badawczych i poznawczych, przewartościowanie niektórych tradycyjnych poglądów — wszystko to nie może nie rzutować na nasz aparat pojęciowy.

Z drugiej zaś strony ma miejsce przybierający na sile postęp techniczny rolnictwa, gruntowniejsze poznanie technicznych i ekonomicznych prawidłowości procesu produkcyjnego w rolnictwie, mechanizmu funkcjonowania przedsiębiorstw rolnych różnych typów społeczno- i techniczno-ekonomicznych. W naszych warunkach nakłada się na to wpływ przemian ustrojowych. W rezultacie niektóre zjawiska czy też procesy zanikają, względnie przestają odgrywać praktyczną rolę, forma niektórych nie odpowiada ich dawnej treści, pojawiają się wreszcie nowe procesy i zjawiska. Wymaga to konfrontacji niektórych tradycyjnych pojęć

i terminów z rzeczywistością, krytycznego przyswojenia i usankcjonowania nowych pojęć zrodzonych w praktyce gospodarczej, a może i konstrukcji nowych pojęć i terminów.

Wszystkie wyjaśnione tu względy wskazują na to, że dyskusja nie może ograniczyć się do ram semantycznych. Forma nie może podporządkować sobie treści. Przeciwnie — jej celem jest ułatwienie zrozumienia i przyswojenia treści naszej nauki, czyli ułatwienie jej praktycznego zastosowania.

Artykuł profesora Manteuffla dotyczy tylko jednej grupy terminologicznej — powiedzielibyśmy — wyjściowej, podnosząc w niej zresztą — co wydaje się powinno cechować całą dyskusję — tylko problemy (terminy) najistotniejsze. Daleko jednak nie wyczerpuje całości problematyki. Wymienimy tu przykładowo terminologię rachunku ekonomicznego w rolnictwie, rozmieszczenia produkcji rolniczej, rynku rolnego, czy też np. budzącą szereg wątpliwości terminologię w zakresie zagadnień społeczno-ekonomicznych.

Należałoby wreszcie życzyć sobie, aby myślą przewodnią dyskusji była tendencja do wyjaśnienia, a nie zagmatwania pojęć. „Radosna twórczość” terminologiczna wydaje się być jak najmniej wskazana (Redakcja).

Jest rzeczą znaną, że ludzie (nie wykluczam z tego pojęcia oczywiście i nas ekonomistów rolnych) niechętnie posługują się pojęciami sformułowanymi przez swych bliźnich, a tym bardziej terminami zaproponowanymi przez nich, chociażby nawet jak najbardziej odpowiadały pojęciom, których dotyczą. Stąd co pewien czas w historii danej nauki lub dyscypliny powstają okresy nagromadzenia się wielkiej ilości dublujących się a często przeczących sobie pojęć lub terminów, czy też takich pojęć lub terminów, które bardzo mało się od siebie różnią i nie ma podstaw utrzymywania w oficjalnym słownictwie określonej dyscypliny takiego ich nadmiaru. Nie przeszkadza to bynajmniej temu, aby w konkretnych przypadkach posługiwać się jeszcze dodatkowymi terminami lub określeniami, pod warunkiem, że nie będą one sprzeczne z pojęciami i terminami powszechnie rozumianymi i do pewnego stopnia obowiązującymi. Te *ad hoc* stworzone pojęcia i terminy powinny być traktowane jako słowa potoczne, które oczywiście z czasem mogą wejść do oficjalnego słownictwa określonej dyscypliny, o ile zdadzą egzamin życia.

W myśl tego co powiedziane, w artykule tym nie proponuję żadnych nowych pojęć, żadnych nowych terminów. Dokonuję jedynie próby niejako skodyfikowania pojęć i terminów istniejących w literaturze ekonomiczno-rolniczej. To co jest tu nowego, to pewne retusze w zakresie pojęć, ewentualnie zdecydowania się na jedno z dotychczas istniejących sformułowań, najwyższej zaś połączenie w jednym pojęciu lub systemie tego wszystkiego, co zostało powiedziane przez różnych autorów i może w nieco innym rozumieniu. Nowe jest również być może to, że staram się ująć wszystkie te pojęcia w jeden zwarty, zdaniem moim, logiczny układ. W dokonanej przeze mnie próbie opieram się, między innymi, na niektórych poglądach następujących ekonomistów rolnych, a zwłaszcza terminach stosowanych przez nich, a mianowicie: St. Antoniewskiego, G. Blohma, A. Brzozy, H. Fenscha, B. Kopia, E. Laura, L. Lewandow-

skiego, St. Moszczeńskiego, J. Okuniewskiego, St. Pawlika, W. Poniakowskiego, T. Rychlika, St. Surzyckiego, F. Waterstradta, Z. Wojtaszka i P. Wójcika.

Pragnę zwrócić uwagę na to, że nie należy mylić dwóch różnych rzeczy, a mianowicie samego pojęcia, przedstawiającego określoną kategorię ekonomiczną oraz sposobu ustalania tego pojęcia lub sposobów zmierzenia konkretnej jego wielkości. Nie chcąc wyprzedzać treści mego artykułu dam tu przykład nie związany z dalszą jego treścią. A więc na przykład pojęcie intensywności produkcji rolniczej i sposoby mierzenia intensywności. Jeśli na przykład powiemy sobie, że intensywnością będziemy nazywali ilość pracy żywej i uprzedmiotowionej, wydatkowanej na jednostkę obszaru, to bynajmniej nie musi to oznaczać, że intensywność będziemy mierzyli wyłącznie kosztami produkcji na 1 ha. W konkretnym przypadku może się to okazać niemożliwe ze względu na brak czasu na taki rachunek lub brak zapisków gospodarczych, z których można by uzyskać potrzebne liczby. Możemy to pojęcie, które zdefiniowaliśmy jak wyżej, mierzyć szeregiem zastępczych mierników łatwiej uchwytnych, które jednak powinny korelować z podstawowym miernikiem, który posłużył do sformułowania samego pojęcia. Podobnie może być również w odniesieniu do tych pojęć, które tu będę omawiał.

Pojęcia, którymi będę się dalej zajmował związane są bardzo ściśle z organizacją określonego gospodarstwa rolniczego lub też rolnictwa w jakimś mniejszym lub większym rejonie. Muszą więc być one przydatne dla praktyki, muszą też wpływać z tego, w jaki sposób odbywa się i przebiega produkcja rolnicza w danej jednostce gospodarczej.

Produkcja przebiega w określonych warunkach przyrodniczych i ekonomicznych, warunki te mają też decydujący wpływ na wyniki produkcyjne. Potrzebne jest więc pojęcie, które by scharakteryzowało to środowisko przyrodniczo-ekonomiczne. Tu proponujemy pojęcie „typu produkcyjnego”.

Produkcja rolnicza przebiega w konkretnych formach organizacyjnych. Dla tej dziedziny proponujemy termin „systemów”, w rozumieniu systemu organizacji produkcji.

Wynikiem środowiska oraz działalności organizacyjno-produkcyjnej człowieka są określone efekty produkcyjne, efekty w postaci gotowej do bezpośredniej konsumpcji człowieka. Jest to już dziedzina ekonomicznej oceny uzyskanego efektu, dającej się określić przez pojęcie „kierunku”.

Synteza środowiska, działalności człowieka i uzyskanych efektów jest obraz gospodarstwa takiego jakie jest. Gospodarstwa można dobrać według określonych kryteriów podobieństwa i tak powstaje pojęcie określonego typu gospodarczego.

Wreszcie istnieją jeszcze pojęcia, którymi można się posługiwać, które pozostają w pewnym związku z przedstawionym tu układem myślowym, ale które do niego bezpośrednio nie wchodzą.

Pojęcia należące do przytoczonego układu myślowego stanowią niejako układ zbieżny linii, zaczynający się kategorią typu produkcyjnego i systemu i kończący się kategorią typu gospodarczego.

Przedstawiamy go na przytoczonym schemacie.

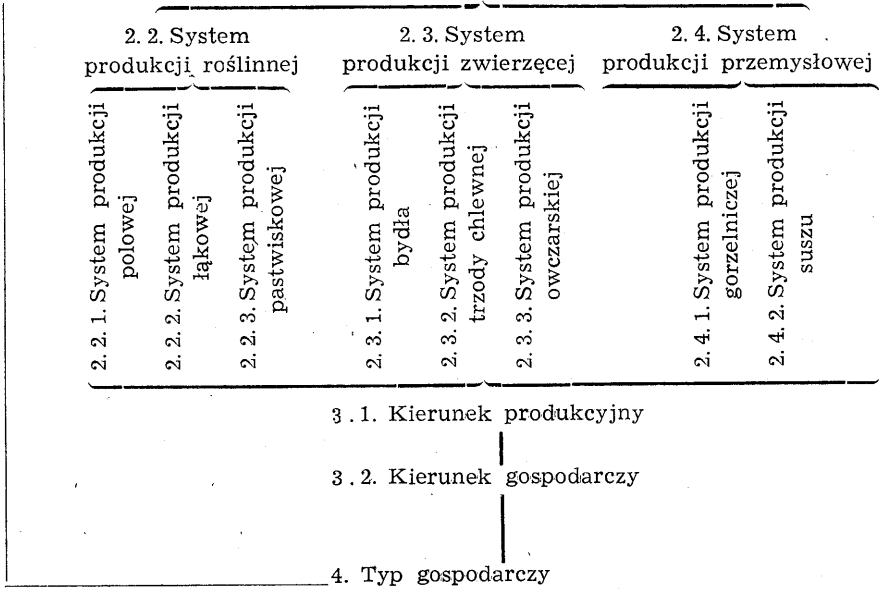
Schemat układu „typy, systemy, kierunki”

Warunki potencjalne

Bieżąca działalność

1. Typ produkcyjny

2. 1. System gospodarczy

1. Typ produkcyjny

Jak już wspomnieliśmy, środowisko przyrodniczo-ekonomiczne posiada wyraźny wpływ na możliwość uzyskania określonego rodzaju produkcji i na jej efekty. Nasuwa się tu analogia z człowiekiem lub inną istotą żywą. Mówimy, że ktoś przedstawia typ naukowca lub wojskowego. To wcale nie oznacza, że człowiek ten jest lub ma być pracownikiem naukowym lub wojskowym. Istnieją jednak poważne podstawy, by przypuszczać, że jeśli zostałby on pracownikiem naukowym lub wojskowym, to praca ta przychodziłaby mu łatwiej niż komuś innemu i że osiągnąłby on lepsze wyniki.

Podobnie sprawa przedstawia się tutaj i w podobny sposób uzasadnione jest pojęcie i termin typu produkcyjnego. Tak więc typ produkcyjny jest określany przez zespół warunków przyrodniczych i stałych (względnie) warunków ekonomicznych, predystynujących system i kierunek produkcyjny gospodarstwa.

Zasadniczymi warunkami w skali mikrorejonu formującymi typ produkcyjny gospodarstwa są: wielkość gospodarstwa, jakość gleb, struktura użytków rolniczych, podaż siły roboczej, poziom kierownictwa. W skali mikrorejonu dochodzą jeszcze inne warunki takie jak: klimat oraz rynek zbytu.

2. Systemy

Pojęcie systemów związane jest z czynną rolą człowieka w procesie produkcji. Są to więc pojęcia z zakresu organizacji produkcji. Dotyczą one dróg i środków, których zastosowanie w jednostce produkcyjnej da w efekcie określoną wielkość i strukturę produkcji. Pojęcie systemu jest związane z poziomem intensywności produkcji oraz z proporcjami pomiędzy ilością użytym z produkcji środków produkcji, zarówno trwałych, jak i obrotowych. Przy schodzeniu z systematyką systemów coraz bliżej do konkretnej produkcji do kryterium systemu dołącza się jeszcze zagadnienie takiej lub innej technologii oraz takiej lub innej organizacji procesów produkcyjnych i organizacji pracy.

2. 1. System gospodarczy

Jest to kategoria najbardziej ogólna z zakresu systemów. Proponujemy określać ją na podstawie wielkości udziału w ogólnej produkcji gospodarstwa każdego z trzech podstawowych działów produkcyjnych gospodarstwa rolniczego, tj. produkcji roślinnej, produkcji zwierzęcej i produkcji przetwórczej (przemysłowej).

Chodzi tu zarówno o rozmiary produkcji każdego działu, jak i jego poziomu intensywności, mierzonej najczęściej produktywnością. Wyrażamy pogląd, że jeśli proporcje te określać na podstawie produkcji globalnej każdego z działów, jak to proponują niektórzy ekonomiści rolni, to wielkości te zostałyby uchwycone we właściwy sposób.

Istnieje — zdaniem naszym — pogląd, że system gospodarczy jest w znacznym stopniu narzucany gospodarstwu przez warunki przyrodnicze i ekonomiczne, w jakim się ono znajduje, a więc w nomenklaturze stosowanej przez nas, przez typ produkcyjny gospodarstwa. Nie należy tu mylić określenia „gospodarczy” z określeniem „ekonomiczny”. Wprawdzie w sensie ogólnym „gospodarczy” oznacza „ekonomiczny”, to tu jednak (podobnie jak i dalej) używamy tego słowa jako pochodnej od słowa „gospodarstwo”, i oznacza ono system odniesiony do poziomu całego gospodarstwa, a nie jakiegoś jego działu lub jakiejś gałęzi.

Tym bardziej nie należy utożsamiać lub mylić pojęcia „system gospodarczy” w sensie przyrodniczo-technicznym z pojęciem „system społeczno-gospodarczy” dotyczącym raczej formy własności gospodarstwa a jednocześnie, w pewnym stopniu, jego wielkości etc. (u nas gospodarstwo państwowe — PGR, inne gospodarstwo państwowe, chłopskie gospodarstwo indywidualne, chłopskie gospodarstwo spółdzielcze etc.). Dla tego pojęcia, o którym w tej wypowiedzi nie mówimy, bo zajmujemy się tu pojęciami ekonomiczno-organizacyjnymi od strony przyrodniczo-technicznej, rezerwujemy termin „formy społeczno gospodarcze”.

Produkcja rolnicza rozpada się na trzy działy produkcyjne, z których każdy posiada jakiś określony system. System ten analogicznie do systemu gospodarczego charakteryzuje się w zasadzie wielkością udziału poszczególnych gałęzi, na które rozpada się w określony dział w ogólnej produkcji działu i ogólnym poziomem intensywności poszczególnej gałęzi. Z kolei poszczególna gałąź posiada swój własny system, który charakteryzuje się, względnie może się charakteryzować, wielkością udziału

produkcji poszczególnych artykułów lub grup artykułów, poziomem intensywności produkcji poszczególnych artykułów, organizacją czynności, doбором określonej technologii produkcji itp.

2. 2. System produkcji roślinnej

Charakteryzuje się udziałem produkcji polowej, łąkowej, pastwiskowej, ewentualnie jeszcze warzywnej, sadowniczej i innych w ogólnej produkcji roślinnej oraz poziomem intensywności tych gałęzi. Istnieje słuszna propozycja wyrażania również i wielkości produkcji poszczególnych gałęzi wartością produkcji globalnej. Dalej podamy przykładowo tylko kilka oddzielnych systemów wchodzących w zakres produkcji roślinnej.

2. 2. 1. System produkcji (ewentualnie gospodarki) polowej

System ten charakteryzuje się udziałem, względnie dominowaniem określonych grup roślin w strukturze zasiewów — zwany nieraz systemem użytkowania gleby — sposobem przywracania urodzajności gleby (ugór, obornik, zmiana użytkowania np. przez czasowe zalesienie etc.) a także rodzajem stosowanych zmianowań.

2. 2. 2. System produkcji (gospodarki) łąkowej

Tu należą takie sprawy, jak ilość pokosów w roku, sposoby eksploatacji, pielęgnacji, technologii etc.

Dalszych systemów dotyczących poszczególnych gałęzi produkcji roślinnej nie omawiamy.

2. 3. System produkcji zwierzęcej

Charakteryzuje się wielkością udziału poszczególnych gałęzi produkcji zwierzęcej w ogólnej produkcji zwierzęcej oraz poziomem intensywności poszczególnych gałęzi. Dział produkcji zwierzęcej rozpada się na poszczególne gałęzie: bydło, trzoda, owce, drób, konie etc. Każda z tych gałęzi posiada swój system, który charakteryzuje się takim czy innym sposobem (systemem) chowu, żywienia, realizacji produkcji etc. Tych szczegółowych systemów nie rozwijamy, wykazujemy jedynie na sposób ich określania.

2. 4. System produkcji przetwórczej

Przy istnieniu w przedsiębiorstwie tylko jednego zakładu przemysłowego system jest jednostopniowy i wyraża się przyjętym sposobem zaopatrywania się zakładu w surowiec, stosowaną technologię przerobu, formę zbytu etc.

Schemat systematyki systemów

System gospodarczy

System produkcji roślinnej	System produkcji zwierzęcej	System produkcji przemysłowej
a. b. c. d. e.	a. b. c. d. e.	a. b. c.
syst. produkcji polowej syst. produkcji łąkowej syst. prod. pastwiskowej syst. prod. warzywniczej syst. prod. sadowniczej	system chowu bydła system chowu trzody system chowu owiec system chowu drobiu system chowu koni	syst. prod. gorzelniczej syst. produkcji suszu syst. przetw. owoc. warzyw.

3. Kierunki

Kierunek działalności produkcyjnej gospodarstwa stanowi pojęcie ekonomiczne, w przeciwieństwie do pojęcia systemu stanowiącego kategorię organizacyjną. Kierunek działalności produkcyjnej gospodarstwa ustalamy w oparciu o wyniki produkcyjne, wyrażone w liczbach; oparty jest on na liczbach wynikowych. Niektórzy (Wojtaszek) rozróżniają dwa, zresztą bardzo sobie bliskie, pojęcia: pojęcie kierunku produkcyjnego gospodarstwa i kierunku gospodarczego. Obydwa te pojęcia wyrażają się strukturą procentową produkcji gotowej, względnie dochodu surowego (brutto) gospodarstwa. Inaczej mówiąc są wyrazem udziału poszczególnych działów, gałęzi lub artykułów w produkcji gotowej, dochodzie surowym. Kierunek produkcyjny opiera się o rachunek dokonany w jednostkach stałych (naturalnych lub cenach niezmiennych), kierunek gospodarczy o rachunek dokonywany w jednostkach zmiennych (cenach bieżących). Stąd:

3.1. Kierunek produkcji określa się procentową strukturą produkcji gotowej, wyrażonej w jednostkach niezmiennych (jednostki zbożowe lub ceny niezmienne). Kierunek produkcyjny zależy w dużym stopniu od rolnika, który w ten lub w inny sposób wykorzystuje, poprzez zastosowanie określonego systemu gospodarczego, typ produkcyjny gospodarstwa.

3.2. Kierunek gospodarczy określa się z kolei procentową strukturą produkcji gotowej, wyrażonej w pieniądzu w cenach bieżących. Kierunek gospodarczy zależy zarówno od rolnika, jak i od istniejących proporcji pomiędzy cenami artykułów i usług rolniczych.

Kierunek produkcyjny (oraz gospodarczy) gospodarstwa charakteryzuje cel działalności gospodarczej, jest — jak już mówiliśmy — wyrazem celowej działalności rolnika. Laur trafnie mówi, że kierunek produkcyjny jest „nadawany”. Dodajemy jeszcze, że z kolei typ produkcyjny gospodarstwa „posiada” (bierna rola człowieka).

Wyrazamy pogląd, że jeśli kierunek produkcyjny w gospodarstwie zostanie w sposób właściwy dostosowany do jego typu produkcyjnego, to będzie najlepiej (względnie powinien być) spełniony cel działalności produkcyjnej gospodarstwa, to jest uzyskanie maksymalnej (planowej ilości) produkcji pożądanej jakości przy możliwie najniższym koszcie jednostkowym produkcji.

4. Typ gospodarczy

Jest rzeczą niemożliwą dawać zalecenia organizacyjne dla wszystkich gospodarstw całego kraju. Jest rzeczą ogromnie trudną i nie zawsze skuteczną, dawać te zalecenia dla jakiegoś bardziej lub mniej ograniczonego rejonu kraju. Stąd powstaje konieczność wyodrębnienia grupy gospodarstw na tyle jednolitych, by mogła się ona stać przedmiotem doradztwa organizacyjnego. Taką rolę ma spełniać pojęcie typu gospodarczego gospodarstwa rolniczego (Betriebstyp), pojęcie stosowane przez niektórych ekonomistów rolnych (Blohm).

Próbujemy dać definicję typu gospodarczego:

Typem gospodarczym jest utrwalona i przeważająca w danym rejonie lub w danej okolicy postać (standard) gospodarstwa wyrażająca się określoną organizacją i określonymi efektami gospodarczymi. Typ gospodarczy charakteryzowany jest całym szeregiem wielkości stanowiących poszczególne elementy wchodzące w zakres pojęcia typu produkcyjnego, systemu gospodarczego oraz systemu produkcyjnego, wreszcie kierunku produkcyjnego i gospodarczego.

Wydaje się nam, że owe wielkości, dające w sumie obraz określonego typu gospodarczego, mogą być w różny sposób dobierane. Przytaczamy w formie przykładu te mierniki i wskaźniki, którymi posługuje się G. Blohm przy scharakteryzowaniu pojęcia typu gospodarczego stosowanego przez siebie. Przypominamy, że typy gospodarcze Blohma dotyczą gospodarstw chłopskich, odpada więc jedna z charakterystyk, której my nie możemy opuścić, a mianowicie forma społeczno-gospodarcza danej jednostki produkcyjnej.

Wskaźniki i mierniki, którymi posiłkuje się Blohm przy określaniu typu gospodarczego:

1. Struktura procentowa powierzchni użytkowej (struktura zasiewów, procent łąk, pastwisk i sadów w procentach użytków rolnych).
2. Struktura procentowa całkowitej powierzchni paszowej.
3. Poziom plonów z ha głównych roślin.
4. Towarowość produkcji (udział procentowy sprzedaży i zużycia wewnętrznego artykułów własnej produkcji w produkcji globalnej).
5. Obsada inwentarza żywego w sztukach dużych na 100 ha gruntów ornych, oraz struktura stada na 100 ha użytków rolnych.
6. Obszar powierzchni paszowej w plonie głównym na 1 sztukę dużą bydła.
7. Obszar zbóż na 1 sztukę dużą inwentarza żywego.
8. Produkcja towarowa w jednostkach zbożowych na 1 ha użytków rolnych.
9. Struktura procentowa dochodu pieniężnego (produkcji towarowej).

10. Struktura rodzajowa kosztów gospodarczych (bez umownego wynagrodzenia za pracę gospodarza i jego rodziny) w procentach dochodu pieniężnego.

Istnieje duże podobieństwo między pojęciem typu gospodarczego a pojęciem gospodarstwa typowego. Gospodarstwem typowym nazywane jest gospodarstwo najbardziej zbliżone do typu produkcyjnego danego rejonu, to znaczy posiadające największą ilość wspólnych cech z typem produkcyjnym, w którym wielkość poszczególnych jego charakterystyk podawana jest w pewnych granicach „od — do” albo „około”. A więc typ produkcyjny to jak gdyby wzorzec, gospodarstwo typowe to jego konkretyzacja: to określone, istniejące w rzeczywistości gospodarstwo.

Kryteria dotyczące wielkości rozgraniczających i z tego wynikające nazwy (określenia) poszczególnych typów produkcyjnych, systemów gospodarczych, systemów produkcyjnych, kierunków produkcyjnych i gospodarczych, wreszcie typów gospodarczych były (i są wciąż jeszcze) w naszym kraju ustalane dedukcyjnie. Pozwalamy sobie wyrazić pogląd, że powinny przyjść prace, które by ustaliły w drodze indukcji (a więc stwierdzenia rzeczywiście istniejących wzajemnych proporcji, wielkości tych granic, wysokości procentów itd.) wielkości przyjętych kryterii. Np. czy do gospodarstw o kierunku produkcji zwierzęcej należy zaliczać gospodarstwa, w których udział artykułów zwierzęcych w produkcji gotowej przekracza 50%? A może tą granicą musi być np. 60%?

Dotychczas nie znaleźliśmy miejsca w naszym układzie dla terminu używanego w ekonomice rolnej przez bardzo długie lata, a mianowicie dla terminu „system rolniczy”, względnie „system rolnictwa”. Proponowaliśmy, by stosować ten termin w historii rolnictwa dla określania różnych etapów organizacji gospodarki rolniczej w rozwoju gospodarczym świata, czy też poszczególnego kraju (system ogniowy etc.).

